

Wojciech Welskop

ROLA NAUCZYCIELA W EDUKACJI MIĘDZYKULTUROWEJ

Abstract:

THE TEACHER'S ROLE IN CROSS-CULTURAL EDUCATION

Cross-cultural education is focused primarily on mutual cognition, understanding and enrichment of cultures and people creating these cultures. It has to do with social needs arising as a result of the mixing of cultures in modern societies, it seeks to acceptance of cultural pluralism in the world. The purpose of this article is to draw attention to the role of the teacher and the communication skills in the learning process acceptance of diversity and skills of cultural diversity reception.

Keywords: cross-cultural education; multicultural education; teacher.

WPROWADZENIE

Różnorodność kulturowa jest nieodłącznym elementem współczesnych społeczeństw. Wielość kultur w ramach zglobalizowanego świata staje się dziś naturalnym środowiskiem każdego człowieka. Otaczająca nas „inność” i odmienność sprawia, że zaczynamy odkrywać świat na nowo. Odpowiedzią na współwystępowanie wielu kultur, wartości i ideałów stała się edukacja mająca na celu rozpowszechnianie tolerancji i szacunku oraz wzajemnego zrozumienia każdego człowieka, bez względu na jego przynależność kulturową, religijną czy etniczną. Nie sposób wyobrazić sobie dziś człowieka, który nie kieruje się w swoim życiu uprzedzeniami czy stereotypami. Kiedy wiedza jest niedostateczna, a umiejętności społeczne niewystarczające, stereotypy ułatwiają postrzeganie otaczającej nas rzeczywistości. Brak edukacji skierowanej na poznawanie wartości różnych kultur może doprowadzić do upowszechniania się uprzedzeń przekazywanych w procesie socjalizacji, które determinują powstawanie stereotypów, prowadząc do dyskryminacji i stygmatyzacji jednostek i grup społecznych charakteryzujących się odmiennością.

Jaką rolę odgrywa zatem nauczyciel w procesie nauki tolerancji, odrzucenia stereotypów i uprzedzeń oraz otwartości na drugiego człowieka bez względu na jego rasę, religię czy kulturę? W niniejszym artykule postaram się odpowiedzieć na po-

wyższe pytanie zwracając również uwagę na różnice pomiędzy edukacją wielokulturową a międzykulturową oraz na znaczenie kompetencji komunikacyjnych nauczyciela w edukacji międzykulturowej.

1. EDUKACJA WIELOKULTUROWA A EDUKACJA MIĘDZYKULTUROWA

Zanim rozpocznę swoje rozważania na temat roli nauczyciela w edukacji międzykulturowej, chciałbym wcześniej zwrócić uwagę na dwa pojęcia: „edukacja wielokulturowa” i „edukacja międzykulturowa”, które w literaturze czasami stosowane są synonimicznie, jednak znacznie się od siebie różnią. By mówić jednak o edukacji wielokulturowej czy międzykulturowej, należałoby zoperacjonalizować zarówno pojęcie „edukacja” jak i „kultura”.

Edukacja zdaniem Wincentego Okonia to ogół procesów, celem których jest „przekształcanie”, zmienianie jednostek zgodnie z panującymi w danym społeczeństwie ideałami i zadaniami wychowawczymi [Okon 1998: 84]. Według Czesława Kupisiewicza edukacja jest ogółem procesów oświatowych i wychowawczych, celem których jest wyposażenie uczniów w wiedzę i umiejętności oraz kształtowanie osobowości wychowanków, adekwatnie do uznawanych przez społeczeństwo wartości [Kupisiewicz, Kupisiewicz 2009: 40].

Kultura to natomiast zespół wartości, które zostały wytworzone przez człowieka. Wszystko to, co jest wytworem ludzkiej działalności, celowej refleksji człowieka, a czego samoistnie nie tworzy natura, Jan Szczepański określa pojęciem kultury. Każdy element ludzkiego życia mający znaczenie dla jednostki, która nadaje mu jakiś sens poprzez swoją aktywność należy do kultury [Szczepański 1970: 73-74].

Wielokulturowość według Mariana Golki to współwystępowanie na tej samej przestrzeni dwóch lub więcej grup społecznych, które charakteryzują się odmiennymi kulturowymi cechami dystynktywnymi, tj. wygląd zewnętrzny, język, wyznanie religijne czy wartości, które determinują wzajemne postrzeganie odmienności. Golka zwraca także uwagę, że owa percepcja „inności” odbywa się zarówno w „optyce jednostek, niewielkich grup lokalnych, rówieśniczych czy sąsiedzkich” [Golka 1997: 54-55]. Tak rozumiane pojęcie wielokulturowości nie wskazuje zatem na aktywność czy dynamikę, zwraca natomiast uwagę na występujące różnice i ich postrzeganie [Nikitorowicz 2009: 61]. Społeczeństwo wielokulturowe zdaniem Jerzego Nikitorowicza „przechodzi od reakcji na odmienności do interakcji, czyli celowego poznawania, zrozumienia, współpracy, współdziałania, negocjacji, dialogu, kreuje zatem międzykulturowość” [Nikitorowicz 2009: 58-59].

Międzykulturowość związana jest z przenikaniem się i dostarczaniem różnorodnych wzorców, które przejawiają się między innymi w języku, zachowaniu, konsumpcji, normach obyczajowych, wartościach czy zwyczajach. Międzykulturowość, jak zauważa Nikitorowicz, wiąże się także z intensywnym, wzajemnym oddziaływaniem na siebie jednostek lub grup, wpływającym na modyfikacje dotychczasowego

stylu życia. Istotną cechą międzykulturowości jest pluralizm wewnętrzny wzajemnej świadomości walorów innych kultur z jednoczesnym szacunkiem do wyznawanych przez siebie wartości. Wymiana doświadczeń z innymi kulturami nie może bowiem przekształcić się w zacieranie własnej tożsamości. Obce i nieznanne kultury, które wzbudzają naszą nieufność, mogą stać się interesującym i stymulującym elementem rozwoju każdego człowieka [Nikitorowicz 2001:87].

Odpowiedzią na występowanie w społeczeństwie wielości kultur jest między innymi edukacja wielokulturowa charakteryzująca się „byciem obok siebie” grup społecznych oraz ich kultur. Celem edukacji wielokulturowej jest asymilacja i utrzymywanie społecznej harmonii przy jednoczesnym zachowaniu własnej kultury i podtrzymywaniu tożsamości. Współwystępowanie obok siebie wielu kultur charakteryzuje się jednak pewną asymetrią, nierówną możliwością wzajemnego oddziaływania na siebie poszczególnych grup kulturowych. Zawsze bowiem pewne społeczności stanowią mniejszość, a te bardziej liczne dominują na danym terenie. Naturalną konsekwencją edukacji wielokulturowej jest zachowanie wielu elementów tożsamości tj. język, kultura, etc. poszczególnych zbiorowości społecznych. Jednak oprócz pozornych zalet tego rodzaju edukacji, niesie ona ze sobą również izolację i dystans pomiędzy grupą mniejszościową a dominującą, co powoduje zróżnicowanie statusów społecznych, a tym samym nierówność szans życiowych [Lewowicki 2002: 25]. Zróżnicowanie kulturowe w połączeniu z brakiem wiedzy lub świadomości na temat „inności” kulturowej może prowadzić do powstawania uprzedzeń i stereotypów, które w związku ze strachem przed „innością” staną się przyczyną stygmatyzacji.

Wielokulturowość świata stała się wyzwaniem edukacyjnym współczesnego społeczeństwa. Problemy związane z różnicami, pojawiające się stereotypy czy uprzedzenia związane z ruchliwością społeczną zdeteminowały potrzebę dialogu kultur, tolerancji i akceptacji odmienności oraz umiejętności kontaktu z innymi grupami społecznymi [Nikitorowicz 2009: 15]. Aby uniknąć marginalizacji kultur mniejszościowych w otaczającej nas rzeczywistości wielokulturowej należy skupić uwagę przede wszystkim na edukacji międzykulturowej, która charakteryzuje się partnerskim współżyciem z członkami odmiennych kultur [Lalak 2007: 292]. Celami edukacji międzykulturowej są procesy wychowawcze zmierzające do wykształcenia jednostki, która będzie tolerancyjna i otwarta na inne kultury. Edukacja rozumienia odmienności propaguje postawy wzajemnej tolerancji poprzez kontakt z innymi kulturami [Golka 1997: 55].

Zdaniem Tadeusza Lewowickiego edukacja międzykulturowa stanowi pewien model działalności społecznej, kulturalnej i oświatowej, którego priorytetami są wzajemne poznawanie, rozumienie i wzbogacanie kultur oraz osób, które je tworzą. Integracja wielu kultur eliminuje bowiem obawy przed „innością” i przeciwdziała stereotypizacji [Lewowicki 2002: 26]. Edukacja międzykulturowa sprzyja akcepto-

waniu różnych kultur i przygotowuje do współpracy oraz wzajemnego wykorzystania dorobku społeczności różnych wyznań, ras czy narodowości [Lewowicki, Ogrodzka-Mazur, Szczurek-Boruta, Grabowska 2000: 17].

Według J. Nikitorowicza celami edukacji międzykulturowej są: nabywanie umiejętności dostrzegania „inności”, uwrażliwienie na „inność”, kształtowanie świadomości o równości wszystkich kultur, odnoszenie się do doświadczeń uczniów i rodziców, rozwijanie umiejętności rozwiązywania problemów związanych ze stereotypami i uprzedzeniami, kształtowanie odrębności i tolerancji oraz umiejętność dialogu i wymiany wartości w ramach grup wielokulturowych [Nikitorowicz 2001: 101]. Wykształcenie odpowiednich postaw wobec innych kultur, które stanowią mniejszość i mogą doświadczać różnych form nietolerancji powinno być priorytetem w ramach edukacji międzykulturowej. Jak zauważa jednak Przemysław Grzybowski, warunkiem stworzenia takiego społeczeństwa jest przede wszystkim zmiana mentalności osób wchodzących w kontakty z różnymi kulturowo grupami społecznymi [Grzybowski 2005: 41].

Założeniem edukacji międzykulturowej jest umożliwienie członkom poszczególnych kultur uwolnienia się z własnych konwencji oraz rozwijanie kompetencji komunikacyjnych z członkami innych grup celem ożywienia dialogu i wymiany międzykulturowej. Równoprawne, odrębne i transformujące się kultury w ramach edukacji międzykulturowej nie powinny być zamknięte na różnorodność, ponieważ brak otwartości może spowodować ich upadek. Podstawowymi wartościami edukacji międzykulturowej są dialog, tolerancja, uznanie i współpraca [Nikitorowicz 2003: 940-941].

Edukacja międzykulturowa polegająca na wzajemnych wpływach i oddziaływaniach jednostek czy grup powinna zatem sprzyjać takiemu rozwojowi człowieka, by stał się on świadomym i twórczym członkiem zarówno wspólnoty lokalnej, regionalnej, jak i kontynentalnej, kulturowej i globalnej. Istotnym elementem edukacji międzykulturowej jest także aktywne samorealizowanie swojej niepowtarzalnej tożsamości i odrębności, o której człowiek nie powinien zapominać w środowiskach wielokulturowych, w permanentnie zmieniającej się otaczającej nas rzeczywistości społecznej [Nikitorowicz 2003: 934]. Różnice pomiędzy jednostkami czy grupami społecznymi występujące we współczesnym świecie powinny zostać zauważone i uświadomione. Zdaniem Nikitorowicza niezbędne są działania edukacyjne kształtujące postawy zrozumienia i tolerancji prowadzące do dialogu opartego na wzajemnym szacunku [Nikitorowicz 2009: 61].

Edukacja międzykulturowa, w przeciwieństwie do edukacji wielokulturowej zakładającej jedynie przybliżanie uczniom wielości kultur, sugeruje możliwość współwystępowania wielu grup społecznych pomimo różnic. Edukacja międzykulturowa ma na celu współdziałanie oraz kształtowanie tolerancyjności, pogłębianie szacunku i otwartości do odmiennych kulturowo grup społecznych.

2. NAUCZYCIEL W EDUKACJI MIĘDZYKULTUROWEJ

Kluczowe w edukacji międzykulturowej z perspektywy rozwoju osobistego uczniów są relacje pomiędzy nimi a nauczycielami. Rolą nauczyciela jest efektywne wpływanie na uczniów poprzez sztukę społecznego komunikowania się. Nauczyciel zdaniem Barbary Czeredreckiej powinien kształtować w swoich uczniach poczucie wartości i otwartości na pojawiającą się w rzeczywistości społecznej „inność” [Czeredrecka 1997: 37-40]. Ważna jest również świadomość nauczyciela odnośnie środowiska oraz kultury wychowania swoich podopiecznych. Bez gruntownej wiedzy na temat wartości uczniów przekazanych im w procesie socjalizacji pierwotnej przez rodziców czy najbliższą rodzinę, działania pedagoga w ramach edukacji międzykulturowej mogą okazać się bezskuteczne.

Nauczyciel powinien być krytykiem kultury, który ją zmienia i modyfikuje. Zadaniem nauczyciela jest przygotowanie wszystkich uczniów, bez względu na pochodzenie i wyznawane wartości, do funkcjonowania i współdziałania w rzeczywistości społecznej. Istotne jest odrzucenie świadomości dominacji kultury większości nad mniejszościowymi grupami społecznymi [Nikitorowicz 2009: 221]. W ramach edukacji międzykulturowej niezbędna jest świadomość występowania „inności” oraz chęć jej poznania i zrozumienia. Jeśli w tej postawie pojawia się również tolerancja dla odmiennych społeczności oraz współdziałanie w ramach wzajemnego rozwoju, można mówić o nowym etnocentryzmie, który jest pożądany i niezbędny we współczesnym świecie, a który charakteryzuje się szacunkiem dla rodzimych wartości, pogłębieniem identyfikacji z własną grupą, solidaryzmem wewnątrzgrupowym oraz integracją wszystkich jednostek wokół wartości uznanych za cenne [Nikitorowicz 2009: 205].

W procesie edukacji ważna jest aktywność jednostki polegająca na swobodnych wypowiedziach, współpracy, refleksji i myśleniu sytuacyjnym. By jednak uczeń nie uczestniczył jedynie w edukacji transmisyjnej, w której dominuje przekaz informacji, nauczyciel powinien wykazać się umiejętnością interakcji w procesie nauczania [Nikitorowicz 2009: 225].

Analizując poszczególne cele edukacji międzykulturowej wyszczególnione przez Nikitorowicza [Nikitorowicz 2001: 101] i zaprezentowane przeze mnie w poprzednim podrozdziale, można zauważyć, że dużą rolę odgrywa w niej nauczyciel.

Aby uczeń mógł osiągnąć umiejętność dostrzegania „inności”, nauczyciel także powinien być uwrażliwiony na odmiennność ludzi i kultur. Jeśli pedagog nie będzie postrzegał każdej jednostki indywidualnie, komunikacja w relacjach nauczyciel-uczeń będzie nieefektywna, a edukacja będzie miała charakter transmisyjny. Wówczas może się okazać, że „inność” nie zostanie zauważona przez nauczyciela, a tym bardziej przez ucznia. Nauczyciel powinien wykształcić w uczniach umiejętność dostrzegania różnic kulturowych i kształtować świadomość o równości wszystkich kultur. Ważne jest także, by pedagog w procesie edukacji odnosił się do doświadczeń uczniów i rodziców. Jeśli uczeń zauważy, że sytuację, o których mówi nauczyciel

nie są fikcyjne, jeśli odnajdzie je we własnych przeżyciach czy pojawiających się w przeszłości lub obecnie problemach, chętniej nawiąże kontakt z pedagogiem i znacznie aktywnie działać, celem poznania otaczającego go świata. Rola nauczyciela jest tutaj jednak niezwykle ważna, by prezentowane informacje o różnych kulturach nie koncentrowały się jedynie na swoistej „egzotyce inności”, tylko by można było odnieść je do codziennych sytuacji czy zdarzeń występujących w życiu wielu uczniów.

Kolejnym celem edukacji międzykulturowej, a tym samym zadaniem nauczyciela, jest także rozwijanie umiejętności rozwiązywania problemów, które związane są z obecnymi już w życiu uczniów uprzedzeniami i rodzącymi się z nich stereotypami. Jak zauważyli Barbara Weigl i Wiesław Łukaszewski dzieci siedmioletnie w Polsce mają określone postawy wobec niektórych grup etnicznych – wyróżniają własną grupę, a społeczności, które są marginalizowane w polskiej opinii publicznej (np. Cyganie czy Żydzi) uważają za mniej atrakcyjne [Weigl, Łukaszewski 1992: 32]. Aby rozwiązywać problemy związane z występującymi już stereotypami nauczyciel powinien promować otwartą komunikację ze swoimi uczniami, ponieważ tylko wtedy będzie mógł wpłynąć na wyeliminowanie uprzedzeń i nie dopuści do stygmatyzacji grup mniejszościowych. Tylko otwarty dialog i liberalne podejście pedagoga do uczniów może zmienić ich stosunek do „inności”.

W procesie kształtowania odrębności i tolerancji oraz nabywania umiejętności wymiany wartości w ramach grup wielokulturowych, nauczyciel powinien także zwrócić uwagę na istotę definiowania własnej tożsamości oraz współwystępowanie różnych grup i kultur, by efektem edukacji stało się otwarcie na „inność” i dialog, a nie tylko tolerancja odmienności postrzegana jako „znoszenie obcości” [Sobecki 1999: 92]. Edukacja międzykulturowa wiąże się bowiem z otwartością na inne grupy społeczne i ich kulturę, czego pokłosiem pozostaje wzajemne oferowanie i przyjmowanie innych wartości.

Według Michaela Byrama nauczyciel w ramach edukacji międzykulturowej powinien pomagać uczniom zrozumieć jak widzą ich inni oraz jak ich postrzeganie rzeczywistości społecznej zdezonizowane zostało przez stereotypy. Zadaniem nauczyciela jest również pomoc uczniom w zrozumieniu ich własnego postrzegania siebie oraz sposobu ulegania wobec oczekiwań innych, a także uświadomienia uczniom w jaki sposób przynależność do niektórych grup społecznych wpływa na ich systemy wartości, przekonań i zachowań. M. Byram zwraca także uwagę na znaczenie nauczyciela w procesie kształtowania tożsamości społecznej ucznia [Byram 2000: 21].

Jak zatem wzmacniać w uczniach postawy akceptacji, wzajemnej tolerancji i jednocześnie osłabiać siłę stereotypów? Kontakty z wieloma kulturami z jednej strony determinują powstawanie stereotypów i ich nadużywanie prowadząc do uprzedzeń i stygmatyzacji, z drugiej jednak strony tworzą idealne warunki do tego, by owe stereotypy przełamywać. Jakie kompetencje powinien posiadać wobec tego nauczyciel w procesie edukacji międzykulturowej?

2.1. KOMPETENCJE KOMUNIKACYJNE NAUCZYCIELA I ICH ZNACZENIE W EDUKACJI MIĘDZYKULTUROWEJ

Zbigniew Kwieciński zwraca uwagę na wskazane przez Marka W. Redmonda i Judith. M. Bunyi kompetencje komunikacyjne nauczycieli, tj.: zgodność i spójność komunikacyjną, adaptatywność wobec odmienności, zdolność do integracji społecznej, kompetencje językowe oraz wiedza o komunikujących się ze sobą kulturach [Kwieciński 2000: 276-278]. Bez wymienionych kompetencji komunikacyjnych trudno mówić o efektywnej edukacji międzykulturowej.

Według Myrona W. Lustiga, Jelone Koestlera, Judith N. Martin i Craiga Stortiego nauczyciel powinien również wykazywać się tolerancją dla niejednoznaczności, elastycznością poznawczą, tożsamością kulturową, cierpliwością, entuzjazmem i zaangażowaniem, umiejętnościami interpersonalnymi, otwartością na nowe doświadczenia i inne kultury, empatią, szacunkiem i poczuciem humoru [Kwieciński 2000: 276-278]. Aby cele edukacji międzykulturowej zostały w pełni osiągnięte nauczyciel powinien posiadać wymienione kompetencje. W związku z jego dużą rolą w procesie edukacyjnym, zachwianie lub deficyt powyższych umiejętności może spowodować nie tylko brak osiągnięcia określonych priorytetów edukacji międzykulturowej, ale może również działać przeciwko zdefiniowanym wcześniej zadaniom.

Komunikowanie się i świadomość międzykulturowa przyczynia się do modyfikacji uprzedzeń i stereotypów i wpływa na upowszechnianie potrzeby zauważania i poznawania odmienności prowadząc do współdziałania [Nikitorowicz 2009: 279-280]. Nauczyciel powinien przede wszystkim przyjąć założenie, że wszystkie kultury są równe, nie powinien ich oceniać ani osądzać. Zadaniem nauczyciela w ramach edukacji międzykulturowej jest nauka szacunku dla odmienności [Klimowicz 2004: 7]. Powinien mieć także świadomość, że ukazywanie innych kultur jako „egzotycznych” z jednej strony wzmacnia pozytywny stosunek do obcych ideałów i wartości, z drugiej jednak tworzy wobec nich dystans. Zajęcia w ramach edukacji międzykulturowej powinny charakteryzować się swobodną dyskusją z uczniami.

Istotne jest, aby nauczyciel był świadomy, że rozwijanie kompetencji międzykulturowych u uczniów znacznie wykracza poza dostarczanie wiedzy realioznawczej. Obok informacji dotyczących sposobu życia, języka czy tradycji innych kultur, edukacja międzykulturowa powinna dostarczyć sposobów rozpoznawania uprzedzeń i stereotypów oraz ich krytycznej analizy. Otwarte komunikowanie się nauczyciela z uczniami, możliwość dyskusji na temat odmienności prowadzi do obiektywnej oceny rzeczywistości, zastanowienia się nad stereotypami oraz nauki tolerancji i akceptacji odmienności [Zawadzka 2004: 215].

Elżbieta Zawadzka zwraca uwagę na kompetencje komunikacyjne nauczyciela jako „pośrednika kulturowego” wyróżniając: interaktywność w procesie kształcenia polegającą na spokojnym, pozbawionym gwałtownych emocji reagowaniu na postawy innych, umiejętność kooperacji, negocjowania, wspólnego rozwiązywania pro-

blemów, empatię i zdolność do odpowiedniego zachowania się w nowych sytuacjach [Zawadzka 2004: 213]. Większość wskazanych cech, które powinien posiadać nauczyciel związanych jest z kompetencjami interpersonalnymi.

PODSUMOWANIE

Wielokulturowość jest zjawiskiem powszechnym we współczesnym świecie, międzykulturowość w związku z tym jest swoistą powinnością, szczególnie ważną z punktu widzenia edukacji. Obserwując w otaczającej nas rzeczywistości społecznej nasilającą się eskalację dyskryminacji, marginalizacji grup mniejszościowych, a także wzrost zachowań nacjonalistycznych czy ksenofobicznych, należałoby zwrócić szczególną uwagę na edukację międzykulturową. Doświadczenie „inności” i uwrażliwienie na nią powinno być aktualnie priorytetowym zadaniem edukacji.

Edukacja międzykulturowa zakładając współistnienie wielu kultur, obyczajów, stylów życia propaguje wzajemny dialog, porozumienie i kooperację, celem których jest obustronny rozwój jednostek i grup społecznych. Jednak, aby cele edukacji międzykulturowej mogły zostać w pełni zrealizowane potrzebni są nauczyciele, którzy posiadają umiejętności niezbędne do efektywnego przekraczania granic kulturowych. Rola nauczyciela i jego kompetencje komunikacyjne są nieocenione w edukacji międzykulturowej. Postawy zamknięte, które nacechowane są negatywnymi emocjami, prowadzą do powstawania i rozpowszechniania zachowań społecznie niepożądanych. Postawy otwarte natomiast stanowią punkt wyjścia do skutecznych interakcji i współdziałania międzykulturowego. Sposób w jaki nauczyciel przedstawia „odmienność” innych społeczności staje się kluczowy w postrzeganiu świata przez młodzież i warunkuje sukces procesu uczenia się dostrzegania obecności różnych kultur w społeczeństwie i odnoszenia się do nich jako elementów wzajemnego wzbogacania rdzennych wartości.

Literatura:

1. Byram, M.: *Social identity and foreign language teaching*. W: *Social Identity and the European Dimension: Intercultural Competence Through Foreign Language Learning*. Byram, M., Tost Planet, M. (eds.). Graz: European Centre for Modern Languages 2000.
2. Czeredrecka, B.: *Kształcenie nauczycieli zintegrowanej Europy*. W: *Kształcenie nauczycieli w kontekście integracji europejskiej*. Ochmański, M. (red.). Lublin: Wydawnictwo UMCS 1997.
3. Golka, M.: *Oblicza wielokulturowości*. W: *U progu wielokulturowości. Nowe oblicza społeczeństwa polskiego*. Golka, M. (red.). Warszawa: Oficyna Naukowa 1997.
4. Grzybowski, P.: *Edukacja europejska. Od wielokulturowości ku międzykulturowości*. Bydgoszcz: Wydawnictwo Impuls 2005.

5. Klimowicz, A.: *Wstęp*. W: *Edukacja międzykulturowa. Poradnik dla nauczyciela*. Klimowicz, A. (red.). Warszawa: Centralny Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli 2004.
6. Kupisiewicz, C., Kupisiewicz, M.: *Słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 2009.
7. Kwieciński, Z.: *Tropy-ślady-próby: studia i szkice z pedagogii pogranicza*. Poznań: Wydawnictwo Edytor 2000.
8. Lalak, D. (red.): *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość: zderzenie kultur we współczesnym świecie*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak 2007.
9. Lewowicki, T.: *W poszukiwaniu modelu edukacji międzykulturowej*. W: *Edukacja wobec ładu globalnego*. Lewowicki, T., Nikitorowicz, J., Pilch, T., Tomiuk, S. (red.). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak 2002.
10. Lewowicki, T., Ogrodzka-Mazur, E., Szczurek-Boruta, A., Grabowska, B.: *Edukacja międzykulturowa w Polsce i na świecie*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego 2000.
11. Nikitorowicz, J.: *Spotkanie i dialog kultur – wymiar edukacji międzykulturowej*. W: *Kultury tradycyjne a kultura globalna*. Lewowicki, T., Nikitorowicz, J., Pilch, T., Tomiuk, S. (red.). Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana 2001.
12. Nikitorowicz, J.: *Edukacja międzykulturowa*. W: *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*. Pilch, T. (red.). Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak 2003.
13. Nikitorowicz, J.: *Edukacja regionalna i międzykulturowa*. Warszawa: Wydawnictwa Akademickie i Profesjonalne 2009.
14. Okoń, W.: *Nowy słownik pedagogiczny*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Żak 1998.
15. Sobiecki, M.: *Kształtowanie postaw wobec odmienności jako nowe zadanie wychowania*. W: *Edukacja międzykulturowa w wymiarze instytucjonalnym*. Nikitorowicz, J., Sobiecki, M. (red.). Białystok: Wydawnictwo Trans Humana 1999.
16. Szczepański, J.: *Elementarne pojęcia socjologii*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN 1970.
17. Weigl, B., Łukaszewski, W.: *Uprzedzenia i stereotypy etniczne u dzieci: przeciwdziałanie i modyfikacje*. Opole: Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego 1992.
18. Zawadzka, E.: *Nauczyciele języków obcych w dobie przemian*. Kraków: Wydawnictwo Impuls 2004.

Dr Wojciech Welskop

Wyższa Szkoła Biznesu i Nauk o Zdrowiu w Łodzi

ul. Piotrkowska 278, 90-361 Łódź, Polska

e-mail: wojciech.welskop@o2.pl